

Un astfel de document (menționat mai sus) care se referă la un fost *eques*, *Claudius Marcianus* din *ala I Flavia Gaetulorum*, care a staționat în Moesia Inferior⁵⁷, și care datează din anul 215, când era guvernator *C. Iulius Quitilianus*, atestat aici pentru prima oară cu numele său întreg⁵⁸, este inclus în această lucrare⁵⁹.

Mă opresc aici cu discuțiile privind această lucrare, sperând că măcar din această prezentare

sumară a reieșit valoarea acestuia ca instrument de lucru indispensabil pentru cei care se ocupă direct de diverse aspecte ale armatei romane sau de alte probleme generale ale Imperiului. Bine publicate și conținând informații de foarte multe ori spectaculoase, documentele care apar în această carte nu ar trebui să lipsească din biblioteca oricărui om pasionat de studiul civilizației antice romane.

Florian Matei-Popescu

BARBARA PFERDEHIRT, *Römische Militärdiplome und Entlassungsurkunden in der Sammlung des Römisch-Germanischen Zentralmuseums*, Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Forschungsinstitut für Vor- und Frühgeschichte. Kataloge Vor- und Frühgeschichtlicher Altertümer, 37/1, Mainz, 2004, I (text, 217 p.), II (138 pl. + 4 pl. color).

Catalogul cuprinde un număr important de diplome militare (72 de piese; câteva fragmente nesemnificative: nr. 65-72) și alte trei „dovezi de lăsare la vatră” (*Entlassungsurkunden*) (nr. 73-75) aflate în colecția Muzeului Central Romano-German din Mainz. Din păcate, majoritatea rămân cu loc de descoperire necunoscut; doar despre câteva aflăm că provin din Bulgaria (nr. 3, 10, 21, 47), Serbia (nr. 44), Ungaria (nr. 17/18, 32, 43) și Turcia (nr. 22). Din punct de vedere cronologic, se întind între anul 75 (sub Vespasian) și 248/249 (sub Filip Arabul).

Cea mai mare parte a acestor diplome au fost până de curând inedite; doar două piese se află în *corpus*-ul publicat de Margaret M. Roxan (RMD, I, 19 și III, 152), opt au fost incluse în fasciculul publicat în 2003 de M. M. Roxan și P. Holder (RMD, IV, 213, 214, 223, 226, 228 = 152, 250, 251, 260, 266), iar alte șase au fost publicate de Barbara Pferdehirt în *Archäologische Korrespondenzblatt* (29/1999, 31/2001 și 32/2002).

⁵⁷ Despre această trupă vezi Matei-Popescu, SCIVA 52-53, 2001-2002 (2004), p. 179-183, nr. 3.

⁵⁸ Vezi întreaga discuție în RMD IV, p. 609, nota 1.

⁵⁹ Eck, Roxan, ArchKorr, 28, 1998, p. 96-100 (p. 100), nr. 1 = RMD IV, I, 1.

Ca repartizare geografică, aceste diplome se referă la provinciile Moesia (nr. 1), Moesia Inferior (nr. 10, 11, 14, 23), Moesia Superior (nr. 13, 31, 37, 40), Thracia (nr. 28), Dacia (nr. 16), Dacia Inferior (nr. 20), Dacia Superior și Dacia Porolissensis (nr. 22), Pannonia Inferior (nr. 17/18, 27, 30, 36, 44), Pannonia Superior (nr. 15, 26, 32, 36, 42, 43), Noricum (nr. 3), Raetia (nr. 38), Germania (nr. 2, 4), Germania Inferior (nr. 9, 24, 35), Galatia și Cappadocia (nr. 7), Cilicia (nr. 19), Syria (nr. 6), Syria Palaestina (nr. 29, 41), Egipt și Iudaea (nr. 12), Mauretania Tingitana (nr. 34); alte câteva au fost emise pentru marinarii din flotele de la Ravenna (nr. 21, 45, 53, 57) și Misenum (nr. 25, 39, 56), precum și pentru militari din cohortele pretoriene (nr. 33, 46, 48-52, 54, 58-63), *cohors XIII urbana* (nr. 5) și *equites singulares Augusti* (nr. 47, 55, 64). Prin identificarea posesorilor acestor diplome, rezultă că o bună parte a diplomelor cu loc de descoperire necunoscut provin din provinciile dunărene („wahrscheinlich von der unteren Donau”, după consemnarea frecventă a autoarei).

Pentru istoria provinciilor de la Dunărea de jos, amintim mai întâi diplomele privitoare la trupele auxiliare din Moesia Inferior. Astfel, remarcăm mai întâi două noi diplome din 13 mai 105 (nr. 10-11); în prima dintre acestea, reținem

apariția surprinzătoare a cohorții *II Brittonum Augusta Nerviana Pacensis milliaria* (alături de „geamăna” sa, *I Augusta Nerviana Pacensis milliaria Brittonum*, cunoscută în această provincie și din alte diplome); până acum, această *cohors II* era cunoscută numai în Pannonia Inferior, de unde a fost apoi transferată în Dacia Porolissensis (vezi C. C. Petolescu, *Auxilia Daciae*, București 2002, p. 90-91). Ne mai reține atenția diploma din 20 august 127, în care apare la comanda cohorții *I Thracum Syriaca* un *C. Statilius Crito* – fără îndoială înrudit cu *T. Statilius Crito*, celebrul medic al lui Traian, originar din Heraklea Salbake din Caria (acestui ofițer i-am dedicat o scurtă notă în revista Studii Clasice, 40-41, 2004-2005, p. 251-254).

De asemenea, un interes deosebit prezintă diplomele privitoare la trupele auxiliare din provinciile dacice (ele sunt transcrise și în cronica noastră epigrafică, XXI-XXIV, în prezentul număr al revistei SCIVA). Astfel, diploma nr. 16 (= RMD, IV, 226) din 3/4 mai 114 ne face cunoscut un nou guvernator de rang consular al Daciei, *C. Baebius Macer* (acesta apare și în fragmentul de diplomă cu aceeași dată publicat în RMD, IV, 225); predecesorul său în Dacia a fost *C. Avidius Nigrinus* (vezi în această privință și observațiile noastre din Pontica, 37-38, 2004-2005, p. 196-197), iar succesorul lui la cârma provinciei a fost *C. Iulius Quadratus Bassus*. O altă informație interesantă este oferită de diploma nr. 20 din 17 iulie 122, care menționează un nou procurator al provinciei Dacia Inferior, *Cocceius Naso* (un fragment de diplomă cu aceeași dată, dar în care numele guvernatorului este pierdut: P. Weiß, ZPE 141, 2002, p. 242-245, nr. 2; AnnÉp 2002, 1742). Din această diplomă, mai reținem prezența în Dacia Inferior a alei *Gall(orum) Atect(origiana)*, anterior cunoscută în armata Moesiei Inferioare și revenită în aceeași provincie conform diplomei din 20 august 127 (diploma nr. 23 din catalogul diplomelor din muzeul din Mainz). Diploma nr. 22 din 14 aprilie 123 se referă la două trupe din Dacia Superior și alte două transferate în Dacia Porolissensis; ea coboară data celei mai vechi atestări a provinciei Porolissensis

și modifică (sau corectează?) numele procuratorului guvernator al acesteia (*Livius Gratus*).

Din diplomele privitoare la Moesia Superior ne reține atenția cea de la nr. 31, acordată *ex pedite Siasi Decinaei f. Caecom. ex Moes(ia) et Priscae Dasmeni fil(iae) uxori eius Lard*. Patronimicul veteranului este evident geto-dacic (*Decinaeus*); forma *Caecom* se referă desigur la localitatea de origine (silaba a doua sugerează *kw̥th*, prin urmare este vorba de satul unui Caius sau poate Caia?). De asemenea, originea soției veteranului ar trebui poate citită *Dard.*, sugerând originea ei din Dardania.

Dintre diplomele Pannoniei Inferior, reținem piesa nr. 44, care atestă, între trupele acestei provincii, cohorta *II Aurelia Dacorum*, cunoscută până acum din inscripția de pe o tessera de os de la Poetovio (în Pannonia Superior) (CIL III, 15184, 16 = IDRE, II, 265); ea pare a fi totuși aceeași cu *cohors II Aug(usta) Dac(orum) p(ia) f(fidelis) (milliaria)*, menționată în dedicația unui prefect al acestei trupe de la Dalj în Pannonia Inferioară (CIL III 6450 = 10255; IDRE II, 289) (vezi și *Auxilia Daciae*, p. 152, nr. 84 și 85).

De asemenea, reținem diploma nr. 34 referitoare la trupele din Mauretania Tingitana din anul 153 acordată unui *ex gregale Pueriburi Dabonis f(filio) Daco* (pentru alți daci în această provincie, vezi IDRE, II, 469-470).

Dintre diplomele privitoare la flotele pretoriene și gărzile Romei, prezintă pentru noi interes aparte cele privitoare la militari originari din Moesia Inferior în flota de la Ravenna (nr. 48, 53), în cohortele pretoriene (nr. 49, 50, 52, 54) și în formațiunea de *equites singulares Augusti* (nr. 55, 64). De asemenea, o diplomă referitoare la cohors VIII praetoria are ca titular pe un *M. Aurelius M. f. Col. Senecio*, originar din *Zermizegetusa* (de reținut forma autentică traco-dacică a acestui toponim; cf. IDRE, I, indici, p. 229).

În continuare, sub titlul *Entlassungsurkunden*, autoarea prezintă mai întâi două *tabellae honestae missionis*: una din 13 decembrie 215, provenind din cancelaria guvernatorului Moesiei Inferioare, pentru un călăreț din ala *I Flavia Gaetulorum* (nr. 73); cealaltă din 3 ianuarie 240, provenind din cancelaria guvernatorului Pannoniei

Superioare, pentru un călăreț din *ala I Ulpia contariorum Gordiana* (nr. 74). În sfârșit, tăblița de la nr. 75 conține un rescript al lui Filip Arabul și fiului său din anii 248/249 și privește o *missio causaria* pentru un soldat din cohors II vigilum Philippiana: *propter adversam corporis valetudinem sacramento solvi volumus M. Aurelium M. f. Mucianum ex Moesia Inferiore* (cognomenul celui exauctorat, deși latinizat, este de origine tracică).

Catalogul diplomelor militare din muzeul de la Mainz se încheie cu indici amplii (p. 195-217:

nume de persoane; trupe; informații geografice), care facilitează utilizarea acestui excelent instrument de lucru.

Între calitățile deosebite ale acestei lucrări trebuie menționate îndeosebi comentariile (uneori veritabile studii) ce însoțesc fiecare diplomă, precum și calitatea deosebită a ilustrației (prezentată într-un fascicul separat), permițând urmărirea și verificarea transcrierii textelor epigrafice.

Constantin C. Petolescu

MIHAI POPESCU, *La religion dans l'armée romaine de Dacie*, Editura Academiei Române, București, 2004, 368 p. + XXXV pl.

Lucrarea pe care o voi analiza în rândurile următoare este publicarea tezei de doctorat, susținută de autor la Paris sub conducerea profesorului Jean-Pierre Martin.

Încă de la bun început doresc să salut apariția unei astfel de lucrări care încearcă să adune și să discute întreg materialul disponibil, pe o anumită problemă, dintr-o provincie a Imperiului. Sunt de părere că acesta este viitorul studiilor privind lumea romană. Plecând de la premisa conform căreia avem de a face mai degrabă cu „romanizări” decât cu „romanizare”¹, o astfel de abordare oferă posibilitatea specialiștilor de a observa mai bine specificul fiecărei zone, mai ales într-o problemă atât de sensibilă cum este cea religioasă. Astfel, cartea lui M. Popescu reușește să aducă un nou tip de abordare și îi permite autorului formularea unor

concluzii pertinente care se pot apoi compara cu realități de același tip din alte zone ale lumii romane. Înțelegând că lumea romană nu este o realitate integratoare, și că sunt mai multe lumi romane care interacționează și, poate, chiar se influențează reciproc, autorul face un bine venit pas înainte în cadrul studiului vieții provinciale din provincia Dacia.

Structura lucrării reușește să surprindă cele trei dimensiuni fundamentale ale actului religios, și anume zeii (p. 29-179), locurile, în care aceștia sunt venerați (p. 180-256) și oamenii care venerau pe zei (p. 257-332).

În prima parte dedicată zeilor, materialul este împărțit în funcție de originea cultelor respective. Astfel, un capitol este dedicat cultelor oficiale ale armatei (p. 30-72), altul tradiției greco-romane (p. 73-125) și un altul religiilor străine (p. 126-179).

În cea de a doua parte dedicată locurilor de cult din Dacia, materialul este împărțit pe provincii, Dacia Superior (p. 180-220), Dacia Porolissensis (p. 221-236) și Dacia Inferior (p. 237-256).

Ultima parte dedicată dedicanților este și ea împărțită în funcție de poziția ocupată de aceștia în ierarhia provincială. Astfel o primă parte este dedicată guvernatorilor și demnitarilor de rang înalt (p. 257-274), următoarele două fiind împărțite în funcție de tipul de unitate militară în care servise, legiuni (p. 275-298) sau trupe

¹ G. Woolf, *Becoming Roman. The Origins of Provincial Civilization in Gaul*, Cambridge University Press, 1998, p. 1-7, preluând (p. 7) definiția lui W. V. Harris, *Rome in Etruria and Umbria*, Oxford, 1971, conform căreia romanizarea ar putea fi „the process by which the inhabitants come to be, and to think themselves as, Romans”, dar după cum observă mai departe Woolf „but there was more than one kind of Roman, and studies of provincial culture need to account for cultural diversity, as well as the unity, of the empire”.